

بررسی و مقایسه تزئینات مسجدجامع زواره و مسجدجامع اردستان با توجه به سبک‌های معماری رازی و آذری

سید محسن سجادی*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۴/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۶/۱۹

چکیده

بعد از اسلام، مساجد در شهرهای مختلف و در دوره‌های مختلف تأسیس شدند. در مجموع روش‌های معماری ایران بعد از اسلام دارای چهار سبک می‌باشد: خراسانی، رازی، آذری و اصفهانی. اوج ساخت مساجد در ایران در سبک رازی است. این سبک در دوره سلجوقی و در فلات مرکزی ایران به اوج خود رسید. در این میان، نام دو مسجدجامع اردستان و زواره در کنار مسجدجامع اصفهان از مهم‌ترین بناهای این سبک و این دوره به شمار می‌آید. از عناصر شاخص و مشترک این دو مسجد و دلیل انتخاب آن‌ها، یکسان بودن معمار، منطقه جغرافیایی یکسان و نزدیک بودن سال ساخت هر دو بنا می‌باشد. در این پژوهش، ابتدا ویژگی‌های تزئیناتی این دو مسجد و سپس با برشمردن ویژگی‌های سبک معماری رازی و آذری، ارتباط تزئینات آن‌ها با این سبک‌ها بررسی می‌شود. شیوه پژوهش توصیفی تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات، از منابع کتابخانه‌ای و بررسی میدانی بناهاست. نتایج حاصل از بررسی دو مسجد تأیید می‌کند که عناصر تزئیناتی مسجدجامع اردستان بیشتر به ویژگی‌های معماری دوره سلجوقی و سبک رازی و عناصر تزئیناتی مسجدجامع زواره بیشتر به ویژگی‌های معماری دوره ایلخانی و سبک آذری نزدیک می‌باشد. همچنین عناصر مشترکشان بیشتر در زمینه ساختاری و اختلافات آن‌ها بیشتر در زمینه تزئینات است.

کلیدواژه‌ها:

مطالعه تطبیقی، مسجد، اردستان، زواره، تزئینات، سبک رازی، سبک آذری.

* دانشجوی دکتری پژوهش هنر، گروه پژوهش هنر، دانشکده مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر، تهران، ایران / msajjadib@yahoo.com

۱. مقدمه

یکی از وجوه هویتی شهر اسلامی، مسجد است که هم از جنبه هویت ظاهری و هم از بعد هویت معنوی، ایفای نقشی بنیادین را عهده‌دار است (نقی‌زاده ۱۳۸۷، ۳۴۹). مساجد بعد از اسلام در شهرهای مختلف و در دوره‌های مختلف تأسیس شدند. به‌نظر پیرنیا، روش‌های معماری ایران قبل از اسلام شامل دو شیوه پارتی و پارسی و بعد از اسلام دارای چهار سبک است: خراسانی، رازی، آذری و اصفهانی (پیرنیا ۱۳۸۷، ۹). سبک رازی دومین سبک معماری ایرانی بعد از اسلام است. این سبک در دوره سلجوقی و در فلات مرکزی ایران به اوج خود رسید. در این میان بناهای مشهور زیادی وجود دارد؛ مانند مسجدجامع اردستان، مسجدجامع زواره و مسجدجامع اصفهان، که از مهم‌ترین بناهای این سبک و این دوره هستند. هرچند در منابع و بررسی‌های صورت‌گرفته قبلی، این دو مسجد به دوره سلجوقی تعلق دارند، ویژگی‌هایی از دو بنا، انتساب آن‌ها را به دوره خاصی مورد تردید قرار می‌دهد.

مسجدجامع زواره و اردستان را می‌توان با رویکردهای متفاوت بررسی کرد. در مطالعات پیشین در مورد هر دو مسجد، بیشتر رویکرد تاریخی مدنظر بوده است اما این دو بنا، به‌رغم ویژگی‌های مشترک زیاد، هیچ‌گاه مورد مطالعه تطبیقی قرار نگرفته‌اند. از عناصر شاخص و مشترک این دو مسجد و دلیل انتخاب آن‌ها، یکسان بودن معمار (استاد محمود اصفهانی)، نزدیکی منطقه ساخت و نزدیک بودن سال ساخت بناها می‌باشد. این دو مسجد دارای تزیینات مختلفی است، مانند آجرکاری و گچ‌بری و کاشی‌کاری. البته در زمینه تزیینات اختلافاتی دیده می‌شود که در این مقاله بررسی شده است.

در این پژوهش، ابتدا ویژگی‌های این دو مسجد و پیشینه آن‌ها، و سپس عناصر تزییناتی مانند تزیینات محراب‌ها، تزیینات آجری، تزیینات ایوان جنوبی، گچ‌بری، کاشی‌کاری و آجر لعاب‌دار در هر دو بررسی شده و اختلافات و اشتراکات هر دو بنا در زمینه تزیینات ذکر گردیده و با برشمردن ویژگی‌های سبک معماری رازی و آذری و ارتباط دادن عناصر این دو مسجد به این سبک‌ها، انتساب آن‌ها به دوره‌های ذکرشده در تاریخ مورد بررسی قرار گرفته است. شیوه پژوهش توصیفی تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات، از منابع کتابخانه‌ای و بررسی میدانی این دو بناست.

۱-۱. پیشینه تحقیق

تاکنون در مورد سبک معماری این دو مسجد پژوهشی صورت نگرفته است و فقط آقای کریم پیرنیا در کتاب سبک‌شناسی معماری ایرانی (۱۳۸۷) این دو مسجد را در دسته سبک رازی جای داده است. در دو کتاب هنر و معماری اسلامی (اتینگهاوزن و گرابر ۱۳۷۸) و تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی تألیف محمد یوسف کیانی (۱۳۷۴) به اختصار به معرفی این دو بنا پرداخته شده است.

نویسندگان زیادی در سال‌های اخیر به بررسی مسجدجامع زواره و اردستان پرداخته‌اند؛ منابعی که بخشی از آن‌ها به فراخور استفاده در مقاله حاضر، در بخش منابع پایانی فهرست شده‌اند. اما تاکنون پژوهشی مبتنی بر «بررسی تطبیقی تزیینات مسجدجامع زواره و مسجدجامع اردستان با توجه به سبک‌های معماری رازی و آذری» انجام نشده که این امر، مشوق نگارنده در ارائه پژوهش حاضر است. اکثر پژوهش‌ها در این زمینه دارای رویکرد تاریخی بوده و در این پژوهش سعی شده با مطالعه تطبیقی تزیینات دو مسجد، دوره‌هایی که این دو مسجد را بدان منتسب می‌کنند، مورد بررسی قرار گیرد.

۲-۱. روش پژوهش

تغییرات مسجدجامع اردستان و زواره بر مبنای شواهد و گزارش‌های باستان‌شناسی و منابع تاریخی تحلیل شده است. با توجه به اطلاعات بسیار محدود در این زمینه، سعی شده با بهره‌گیری از همین منابع و همچنین مطالعات میدانی در این مساجد، مفیدترین اطلاعات در این باره ارائه شود. تحقیق حاضر با روش توصیفی تحلیلی و رویکرد تطبیقی انجام شده است. ابتدا تزیینات هر دو مسجد بررسی و سپس با یکدیگر مقایسه شده است. روش گردآوری اطلاعات نیز کتابخانه‌ای و میدانی است. بدین منظور، ابتدا بررسی میدانی بناها صورت گرفته و سپس منابع مکتوب شامل کتب و مقالات معماری و هنرهای تزیینی مربوط به هر دو مسجد مورد مطالعه قرار گرفته است.

۲. موقعیت جغرافیایی و تاریخی اردستان

اردستان در ۱۱۸ کیلومتری شمال شرقی شهر اصفهان و مسیر کاشان به سمت نائین و یزد قرار گرفته است. این شهر دارای مساحتی حدود

۱۱۲۹۳ کیلومتر مربع است و با ۳۳ درجه و ۲۲ دقیقه عرض شمالی و ۵۲ درجه و ۳۷ دقیقه طول شرقی روی نصف‌النهار گرینویچ قرار گرفته است (گلبن ۱۳۸۱، ۱۷۷).

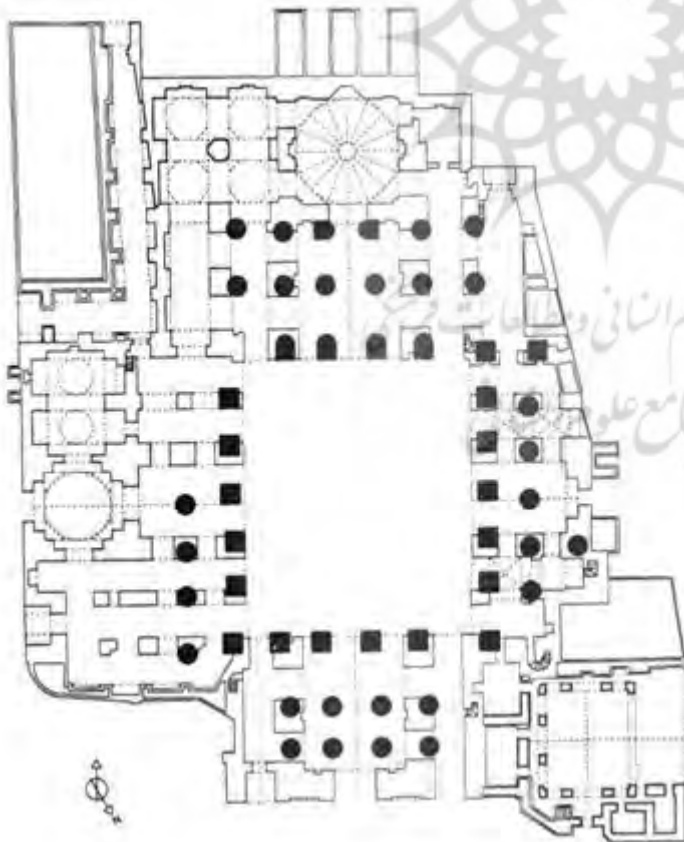
۱-۲. مسجد اردستان

بر اساس تمامی منابعی که مطالعه شده، اردستان به قطع شهری است قدیمی با قدمتی بسیار طولانی، تا آنجا که برخی از مردم معتقدند تاریخ این شهر به مهاپادیان می‌رسد (ابن‌رسته ۱۳۸۰، اصطخری ۱۳۶۸، ۲۵). مسجد اولیه در پایان قرن دوم هجری و شاید قرن چهارم هجری بر روی ساختمان‌های ساسانی بنا بر منابع مختلف احداث شد. سال ساخت این بنا ۵۵۳ هجری و معمار آن استاد محمد اصفهانی است. از ویژگی‌های شخص این مسجد می‌توان به آجرکاری دقیق آن اشاره کرد.

نظر باقر شیرازی درباره تاریخ چهار ایوان آن به این صورت است: جنوبی: ۵۵۵ هجری، شمالی: ۹۴۶ هجری، شرقی: پایان قرن یازدهم هجری، غربی: اوایل قرن دوازدهم هجری. اسامی ایوان‌ها بدین ترتیب است: شمالی (صفه صفا)، غربی (صفه امام حسن ع)، شرقی (صفه امیر جمله) (آیت‌الله‌زاده شیرازی ۱۳۵۹، ۱۲). از ویژگی‌های آن می‌توان از آجرکاری و گچ‌بری شاخصش نام برد.

۲-۲. مسجد جامع اردستان و پیشینه و موقعیت آن در شهر

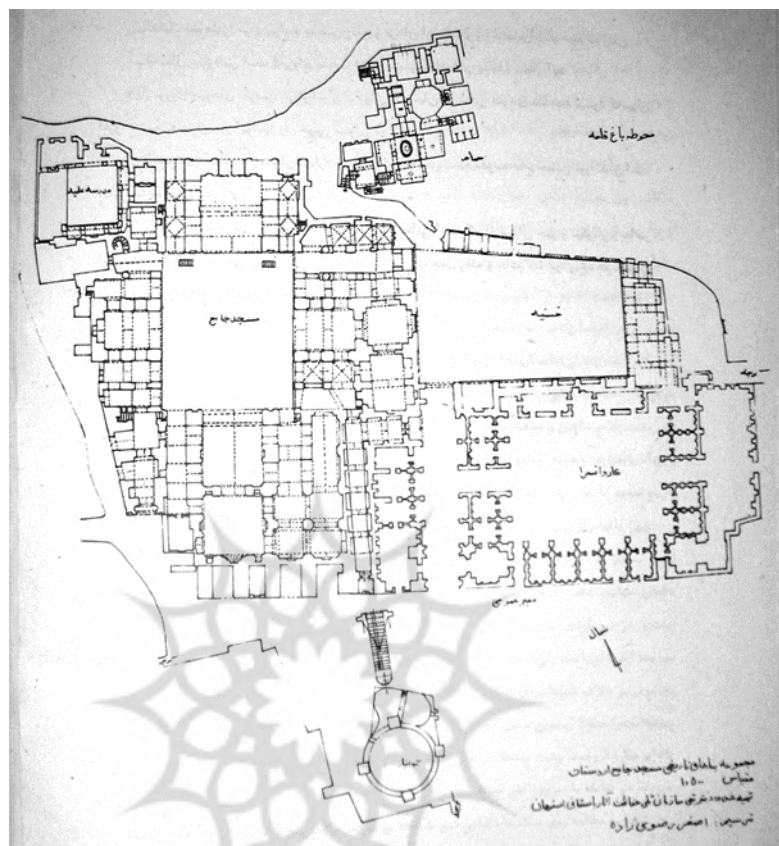
عموماً مساجد تاریخی در مرکز شهر و در رابطه مستقیم با بازار و مراکز اجتماعی جای داشته‌اند. مسجد، قلب تپنده شهر و منعکس‌کننده اوضاع اجتماعی شهر بوده است. نکته درخور توجه در این مسجد، ارتباط بسیار قوی میان فضا و طبیعت است (سلطان‌زاده ۱۳۷۲، ۱۳۶). در سمتی از مسجد باغ‌ها و در سمت دیگر آن، بافت شهری قرار گرفته است. مسجد جامع اردستان میان شش عنصر شهری دیگر جای گرفته که کهن‌ترین هسته این شش عنصر، مسجد جامع است (آیت‌الله‌زاده شیرازی ۱۳۵۹، ۷). این عناصر شامل مدرسه علمیه، حمام پایین مسجد جامع، حسینیه، آب‌انبار، کاروان‌سرا، بازارچه و مسجد جامع اردستان است.

تصویر ۱: پلان مسجد جامع اردستان (آرشیو اداره میراث فرهنگی شهرستان اردستان)

این مسجد در یک مجموعه معماری که شامل مسجد، مدرسه، کاروان‌سرا و آب‌انبار می‌باشد قرار گرفته است. آندره گدار از باستان‌شناسان اخیر ایران که از این بنا بازدید داشته است، تاریخ مشخصی برای گنبدخانه تعیین نمی‌کند (حدوداً انتهای سلطنت ملک‌شاه). همچنین او معتقد است تبدیل مسجد به چهارایوانی در سال ۵۳۳ هجری (قدیمی‌ترین مسجد) صورت گرفته است (گدار ۱۳۱۶، ج. ۱: ۱۰۷). طبق نظر وی، این بنا از بناهای عصر سلجوقی (از زمان ملک‌شاه) است و در اصل در محل بنای قدیمی‌تری که ویران شده یا به همین مناسبت آن را خراب کرده‌اند، ساخته شده است. وی ضمن ترسیم نقشه بنا، آثار باقی‌مانده از بنای قدیمی‌تر را در چند ستون، جرز و سرتاق‌های رواق ورودی (جنوب غربی) شناسایی نمود و آن‌ها را متعلق به قرن چهارم هجری دانست (همان، ۱۰۷). در منابع، اشاره‌ای به تاریخ دقیق شروع ساخت مسجد اولیه نشده است. افرادی چون جابری انصاری (۱۳۷۸) وجود مسجد را از قرن دوم هجری قمری و افرادی چون مرحوم آیت‌الله‌زاده شیرازی

۱۳۵۹، ۸) بازه زمانی دوم تا چهارم هجری قمری را برای آن بیان کرده‌اند. گروهی همچون گذار، پوپ و رفیعی مهرآبادی معتقد هستند که مسجد اولیه مربوط به قرن چهارم هجری قمری است (گذار ۱۳۷۱، ج. ۱: ۱۰۸؛ پوپ ۱۳۸۷، ۱۰۷؛ رفیعی مهرآبادی ۱۳۳۶، ج. ۱، ۳۰).

تصویر ۲: موقعیت مسجدجامع اردستان (آرشیو اداره میراث فرهنگی شهرستان اردستان)

معماران
پهن‌ها
ایران

بررسی و مقایسه تزیینات مسجدجامع
زواره و مسجدجامع اردستان با توجه به
سبک‌های معماری رازی و آذری،
۱۴۸-۱۲۹

۳. موقعیت جغرافیایی و تاریخی شهر زواره

شهر زواره در ۱۵ کیلومتری شمال شهرستان اردستان، ۱۳۳ کیلومتری شمال شرق اصفهان و در مجاورت کویر مرکزی ایران، بر سر راه قدیمی طبس، خور، بیابانک و انارک به کاشان و اصفهان و در مسیر راه آهن کاشان به یزد و در موقعیت ۵۲ درجه و ۲۹ دقیقه طول شرقی و ۳۳ درجه و ۲۷ عرض شمالی، در بستر حاشیه‌های کویر استقرار یافته است. زواره از شمال و شرق به کویر نمک و از جنوب غربی به اردستان محدود می‌شود (مفخم پایان ۱۳۳۹، ۹۸؛ پاپلی یزدی ۱۳۸۲، ۲۹۳). این بنا به شماره ۲۸۳ به ثبت تاریخی رسیده است (ملازاده ۱۳۷۸، ۷۱).

۱-۳ مسجدجامع زواره

در سده‌های دوم و سوم هجری قمری با روی آوردن مردم به اسلام، ظاهراً تعدادی از آتشکده‌ها مسجد گردیدند (حسینی ۱۳۸۱، ۱۹۶). مکان فعلی مسجدجامع زواره در عهد باستان، آتشکده‌ای بوده که در زمان ظهور اسلام تبدیل به مسجد شده است (شریفی ۱۳۶۸، ج. ۳: ۲۷۶). سال ساخت مسجد زواره ۵۳۰ هجری و معمار آن استاد محمد اصفهانی است. از ویژگی‌های آن می‌توان از وجود زیرزمینی در ضلع شمالی (مانند مسجد محمدیه نایین) و همچنین آجرکاری و گچ‌بری شاخص آن نام برد.

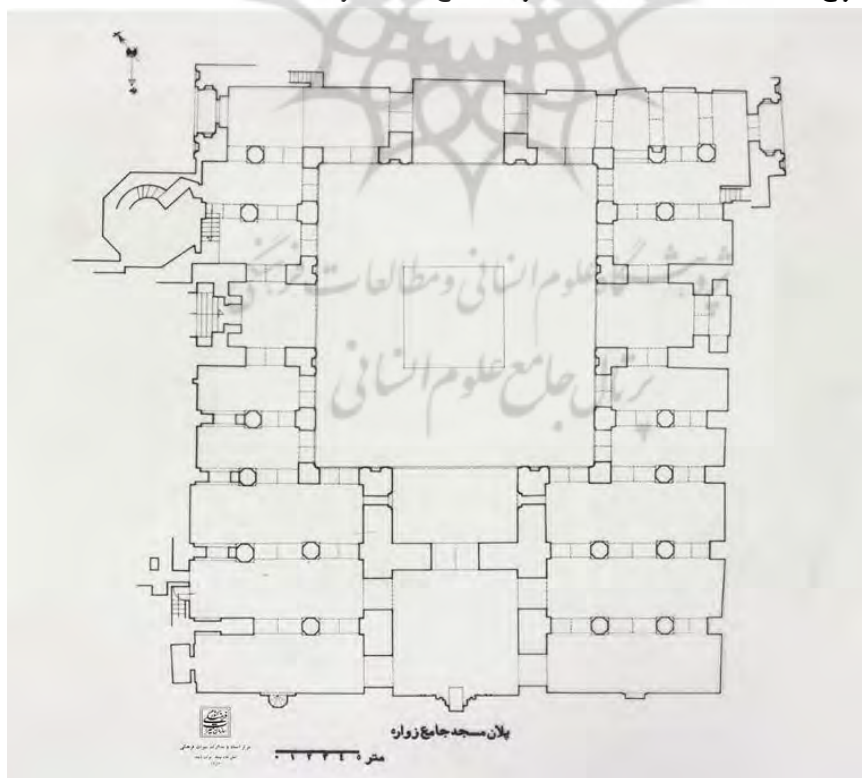
۲-۳ مسجدجامع زواره و پیشینه و موقعیت آن در شهر

به اعتقاد پیرنیا، این بنا روی بنای کهن‌تر ساخته شده است. در مورد تاریخ بنا نقل قول‌های مختلفی نیز در این زمینه مشهود است؛ از آن جمله اینکه محمد بن ابراهیم زواره‌ای در قرن اول یا دوم هجری قمری بانی مسجد بوده است (پیرنیا ۱۳۸۵، ۲۷۳). اما برخی دیگر معتقدند که

مسجد جامع زواره به وسیله مجیرالدوله از آل بویه یا عمر بن عبدالعزیز از آل ابی دلف در قرن سوم هجری قمری ایجاد شده است (شریفی ۱۳۶۸، ج. ۳: ۲۶۹).

استاد محیط طباطبایی مورخ معاصر که خود اهل زواره است، عقیده داشتند که بانی مسجد جامع، علی بن احمد رئیس زواره بوده است (عظیمی ۱۳۷۱، ۱۵۴). از ویژگی‌های شاخص این مسجد می‌توان به چهار ایوانی بودن آن اشاره کرد که آقای گذار معتقد است این بنا قدیمی‌ترین مسجد چهار ایوانی است که به صورت یکدست ساخته شده است. این نظریه دارای موافقانی همچون آندره پیترسون، درک هیل، اولک گرابر، عباس زمانی، حسین زمرشیدی و مخالفی مانند کریم پیرنیا دارد. بر همین اساس به عقیده استاد پیرنیا مسجد جامع زواره، کهن‌ترین مسجدی نیست که از آغاز به گونه چهار ایوانی بنیان شده است، و دلیل ایشان سردابه‌ای است که کهن‌ترین مسجد جامع زواره، است و بسیار به سردابه مسجد سر کوجه محمدیه نائین می‌ماند؛ بنابراین این احتمال وجود دارد که مسجد جامع زواره از ابتدا شبستانی بوده و در قرن‌های بعد چهار ایوانی شده (پیرنیا ۱۳۸۵، ۲۷۳) و همچنین به نظر برخی از محققان، مسجد فعلی در قرن ششم هجری قمری، مستقلاً یا بر روی بقایای مسجدی شبستانی احداث شده و بخش‌هایی از آن با گچ‌بری و آجرکاری آراسته شده است. استفاده از آجر لعاب‌دار در شبستان‌ها و گچ‌بری‌های رنگین در ایوان‌ها از آثار دوره‌های بعد است (حاجی قاسمی ۱۳۸۳، ج. ۱: ۱۴۰).

عده‌ای دیگر عقیده دارند که مسجد جامع زواره به تاسی از مسجد جامع اردستان طراحی و بعد تغییراتی در آن انجام گرفته است؛ یعنی در سال ۵۰۳ هجری قمری، مسجد جامع زواره با پیروی از مسجد جامع اردستان ساخته شده و سپس با تغییر بسیار مهمی که در نوع پلان مساجد در آن دوره ایجاد شده بود، به مسجد چهار ایوانی تبدیل و به اتمام رسیده است (شریفی ۱۳۶۸، ج. ۳: ۲۷۶). گذار در مورد تاریخ بنای مسجد می‌نویسد: «تصور می‌کنم تاریخ بنا رقم ۵۳۰ ق است. در باب رقم صدها، جای شک وجود ندارد زیرا دو کلمه خمس و مائه (پنج و صد)، به خوبی باقی مانده‌اند. در خصوص رقم ده‌ها یعنی ثلثین (سی)، امکان دارد این عدد یک عدد یک‌رقمی و رقم سه باشد، زیرا این رقم دو حرف کمتر یا بیشتر دارد ولی فضایی که میان حرف لام ثلثین و خاء خمس وجود دارد زیاد است و می‌رساند که این رقم همان رقم ثلثین بوده است. بنابراین تاریخ احداث بنا ۵۳۰ است نه ۵۰۳ (گذار ۱۳۶۸، ج. ۴: ۱۲۱ و ۱۲۴).

تصویر ۳: پلان مسجد جامع زواره (آرشیو اداره میراث فرهنگی شهرستان اردستان)

۴. محراب

یکی از اصلی‌ترین ارکان مسجد، محراب است. گولون محراب را همچون ایوانی کوچک می‌شمارد؛ او می‌نویسد: «همان‌گونه که ایوان، واسطی بین حیاط و فضای گنبدخانه است به همان‌گونه محراب نیز همچون ایوانی کوچک رابطی است بین دنیای مادی شهودی و معنوی» (Golvin 1970, 177). در ضلع جنوبی گنبدخانه مسجد جامع زواره، محراب نفیس گچ‌بری شده‌ای با وضعیت نسبتاً خوبی بر جای مانده است. این محراب به صورت مستطیل قائم‌الزاویه‌ای متشکل از دو حاشیه و دو طاق نمای هلالی تیزه‌دار بر روی هم است. هرکدام از طاق‌نماها بر دو ستون دارای سرستون قرار گرفته است (سجادی ۱۳۷۵، ج. ۱، ۱۱۵). به عقیده گدار «محراب مسجد جامع زواره در سال ۵۵۳ق به انجام رسیده و این تاریخ از طریق مقایسه با تزیینات شبستان محراب جامع اردستان که به استناد کتیبه بزرگ، در سال ۵۵۳ق ساخته شده کاملاً صحیح به نظر می‌رسد» یعنی در سال ۵۵۳ق مسجد اردستان نیز به محرابی نظیر محراب زواره مزین شده است (گدار ۱۳۶۸، ج. ۴: ۱۲۷). سطوح محراب زواره دارای تزیینات گچ‌بری برجسته مشتمل بر کتیبه‌هایی به خط کوفی و نسخ و نقوش گیاهی و اسلیمی است. کتیبه‌های این محراب (زواره) مشتمل بر آیات قرآنی است که با رنگ نارنجی رنگ‌آمیزی شده‌اند. خط کتیبه کوفی، شباهت بسیاری با خط کتیبه زیر گنبد دارد و به نظر می‌رسد که هر دو در یک زمان نوشته شده باشند (۵۵۱ق) (ملازاده ۱۳۷۸، ۷۱).

در مقایسه نقوش محراب مسجد جامع زواره با نقوش محراب مسجد جامع اردستان به تفاوت‌های زیاد نقوش تزیینی این دو مسجد می‌توان پی برد، که به سستی می‌توان پذیرفت که محراب مسجد جامع اردستان برگرفته از محراب مسجد جامع زواره باشد. در مسجد جامع زواره شاهد به وجود آمدن عناصری متفاوت از سبک تزیینی غالب دوره سلجوقی هستیم که این ویژگی‌ها در نوع تزیینات این مسجد به آرامی در حال شکل‌گیری بوده است.

از خصوصیات خاص محراب‌های مسجد دوره ایلخانی، می‌توان به حاشیه پهن بالای محراب با نقوش اسلیمی و آژده‌کاری آن‌ها اشاره کرد که در محراب مسجد جامع زواره دقیقاً این سبک از تزیینات مشاهده می‌شود. از نمونه‌های مساجد ایلخانی که محرابشان مشابه با محراب

مسجد زواره است، می‌توان به محراب مسجد جامع مرند (۷۳۰ق) (تصویر ۸)، محراب مسجد جامع اشترجان اصفهان (۷۱۵ق) (تصویر ۹) و بقعه پیربکران (۷۰۳-۷۱۲ق) (تصویر ۱۰) اشاره کرد که از نظر حاشیه پهن فوقانی، ترکیب‌بندی و کادربندی و نقوش با محراب مسجد جامع زواره مشابه‌اند. از این رو این احتمال بسیار است که زمان ساخت محراب مسجد جامع زواره بسیار دیرتر از محراب مسجد جامع اردستان باشد، زیرا تفاوت در نقوش و ترکیب‌بندی‌های محراب‌ها، تعلق هر دو محراب را به یک دوره و زمان تاریخی را غیرممکن می‌داند.

محراب هر دو مسجد از عناصر شاخص و شگفت‌انگیز آن است. در هر دو مسجد محراب در ضلع جنوبی گنبدخانه قرار دارد و با تزیینات نفیس گچ‌بری زینت یافته است. همچنین هر دو محراب دارای حاشیه کتیبه قرآنی هستند. اما هر دو محراب از نظر ترکیب‌بندی، کادربندی و انواع خطوط کوفی مورد استفاده در آن با هم تفاوت دارند.

تصویر ۴: محراب مسجد جامع زواره (نگارنده)

نقوش دو محراب مسجدجامع زواره و مسجدجامع اردستان متفاوت است، آن‌چنان‌که نقوش آژده‌کاری متنوع در محراب زواره یادآور تزیینات دوره ایلخانی است اما نقوش (نقوش گردان و چندلایه) محراب اردستان نماینده تمام ویژگی‌های اصیل سبک دوره سلجوقی می‌باشد. حاشیه پهن بالای محراب زواره با نقوش اسلیمی و آژده‌کاری (خصوصیات خاص محراب‌های دوره ایلخانی) تزیین شده و مشابهت زیادی با محراب‌های مسجدجامع مرند و اشترجان و بقعه پیربکران دارد که هر سه متعلق به دوره ایلخانی هستند. همچنین رنگ نارنجی در کتیبه‌های محراب زواره مشاهده می‌شود. با توجه به این بررسی، محراب مسجد اردستان دارای ویژگی‌های دوره سلجوقی و محراب مسجد زواره دارای ویژگی‌های دوره ایلخانی است.

ب

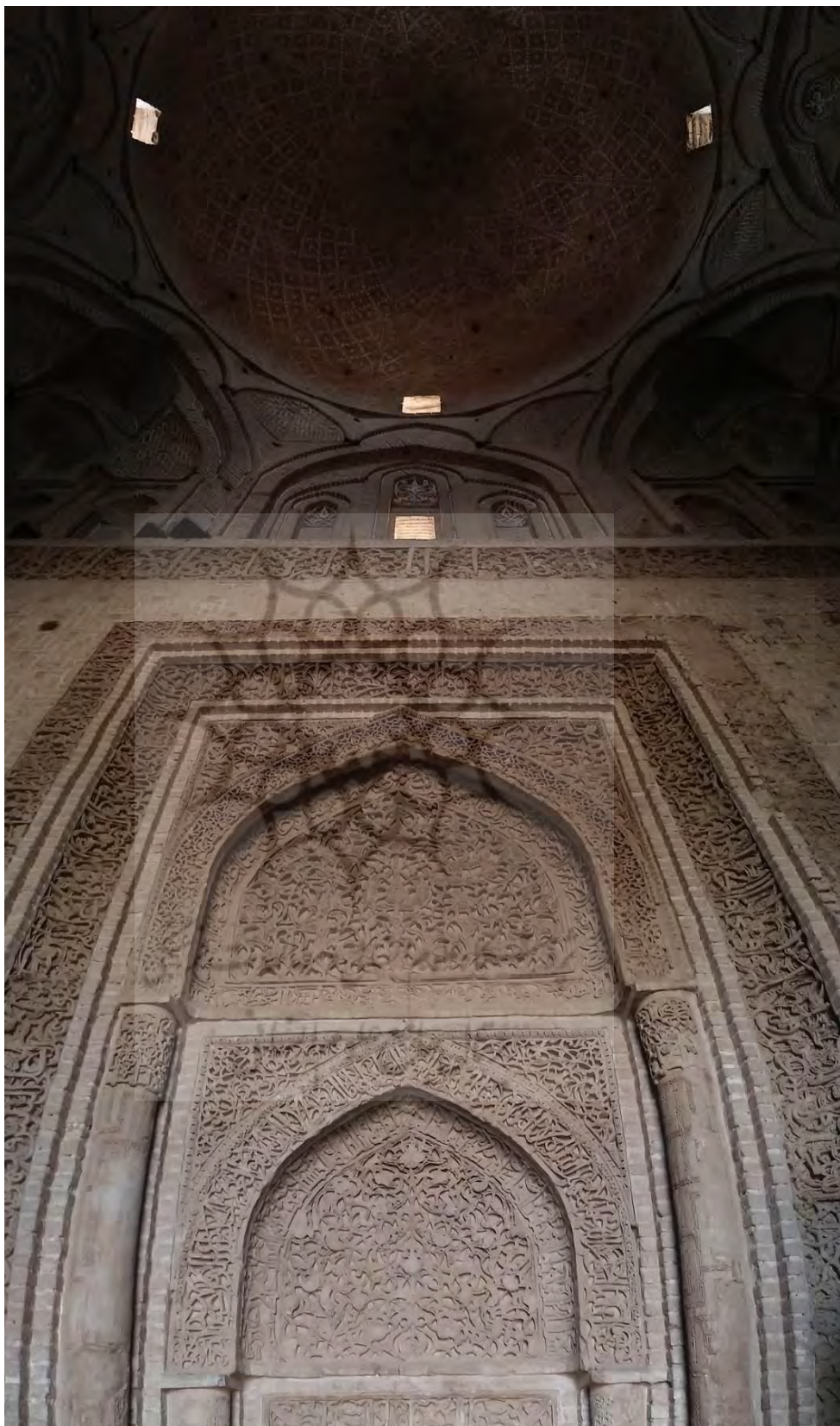

الف

پ

تصویر ۵: الف، ب و پ، تزیینات محراب مسجدجامع زواره (نگارنده)

تصویر ۶: محراب مسجد جامع اردستان (نگارنده)

هنرهای ایران

بررسی و مقایسهٔ تزینات مسجد جامع
زواره و مسجد جامع اردستان با توجه به
سبک‌های معماری رازی و آذری،
۱۴۸-۱۲۹

الف

ب.

ج.

تصویر ۷: الف، ب و پ، تزیینات محراب مسجد جامع اردستان (نگارنده)

پژوهشگاه علوم

تصویر ۸: محراب مسجد جامع مرند (نگارنده)

سینا ان
پهنه های ایرا

بررسی و مقایسه تزیینات مسجد جامع
زواره و مسجد جامع اردستان با توجه به
سبک های معماری رازی و آذری،
۱۳۸۰-۱۳۸۹

تصویر ۹: محراب مسجد جامع اشترجان (نگارنده)

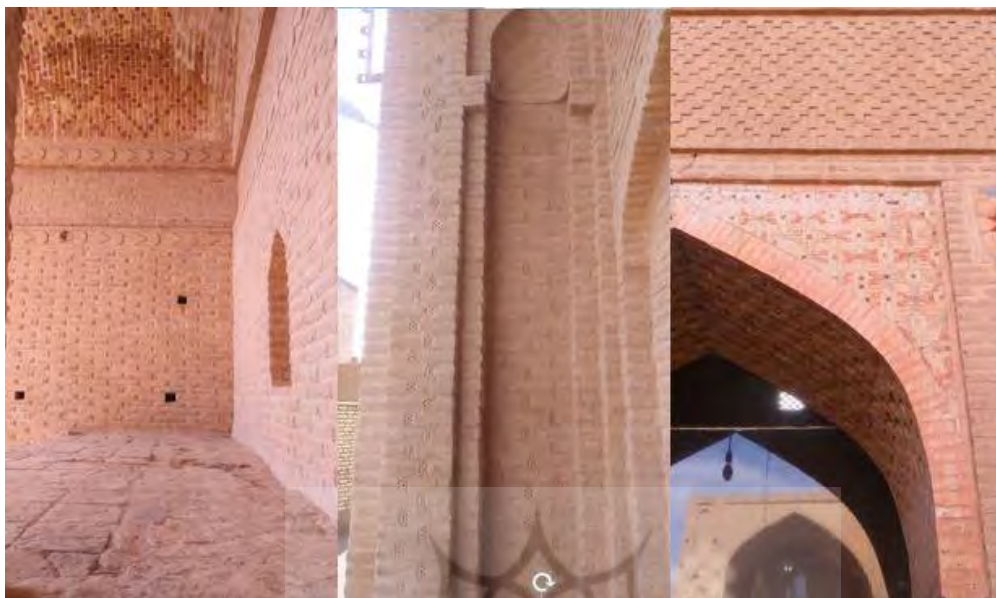
تصویر ۱۰: محراب بقعه پیربکران (نگارنده)

۵. تزئینات آجری

با توجه به اسناد و مدارک موجود، مسجدجامع زواره را به‌عنوان اولین مسجد چهارایوانی که به‌گونه‌ای مستقل ساخته شده است می‌شناسند. مسجد چهارایوانی زواره دارای چهار ایوان در چهار جهت اصلی خود و در فضای پیرامون صحن است. ایوان جنوبی از ایوان شمالی بلندتر و عریض‌تر است و ایوان شمالی از ایوان‌های غربی و شرقی بزرگ‌تر است. سطوح ایوان‌ها آجری ساده است و فقط در جرزهای طرفین دارای طاق‌نماهای محراب‌گونه سه‌طبقه‌اند (امین‌زاده ۱۳۷۸، ۲۷). بنابراین مهم‌ترین عنصر تزئینی مساجد به‌خصوص در دوره سلجوقی و سبک رازی، آجرکاری است. از آجرکاری هم در ساختار و هم در تزئینات استفاده می‌شده است.

در مناره مسجدجامع زواره تزئینات آجرکاری نیز دیده می‌شود. این مناره آجری به‌صورت رگ‌چین در قسمت زیرین و طرح حصیری توپر و توخالی در قسمت فوقانی با کلمات معقلی فرورفته الله، محمد و علی که به‌سختی تشخیص داده می‌شود اجرا شده است. منار در قسمت تحتانی فرمی هشت‌ضلعی (به ابعاد ۲/۳۰ متر) دارد که پس از کمی ارتفاع به برجی استوانه‌ای تبدیل می‌شود (عرب ۱۳۹۰، ۴۱۲). بخش کمربند آن دارای تزئیناتی با تلفیق آجر و کاشی بوده است که البته امروزه کاشی‌های چندانی از آن باقی نمانده است (Hutt 1977, 108). در هر دو مسجد از آجر به‌عنوان تزئین و ساختار استفاده شده که این از ویژگی‌های بناهای دوره سلجوقی و سبک رازی است. اما چیدمان آجرها در مسجدجامع زواره خصوصیات نمایشی بیشتری دارد و در بین آجرها علامت‌هایی مشاهده می‌شود (تصویر ۱۱). در مسجدجامع اردستان از چیدمان آجر به‌عنوان عنصر پوششی و نمایشی استفاده شده که در برخی موارد این بهره‌گیری به‌منظور جلوگیری از

گرمای سوزان کویری و همچنین حرمت داخل مسجد نسبت به فضای بیرونی آن است (تصویر ۱۱). تزیینات آجری هر دو مسجد بیشتر دارای ویژگی‌های دوره سلجوقی و سبک رازی است.

تصویر ۱۱: تزیینات آجری در مسجد جامع زواره (نگارنده)

تصویر ۱۲: تزیینات آجری در مسجد جامع اردستان (نگارنده)

۶. تزیینات گچ‌بری (به استثنای محراب و ایوان‌های جنوبی)

مساحت مسجد زواره ۱۳۵۰ مترمربع است؛ در گنبدخانه آن محرابی بسیار زیبا وجود دارد که با گچ‌بری‌های هنرمندانه و آیاتی از قرآن، کار دست استادان زمان سلجوقی تزیین یافته است. خطوط مختلفی از قبیل خط کوفی، خط نسخ و ثلث در محراب و ایوان مسجد به کار رفته است (عظیمی ۱۳۷۱، ۱۵۴). گنبد مسجد جامع زواره دارای کتیبه‌ای به خط کوفی گل‌دار است که بر روی حاشیه‌ای عریض از گل و بوته واقع شده است. این کتیبه که دورتادور گنبد را فرا گرفته، بسیار ناخوانا و مخدوش است و آنچه از کلمات باقی‌مانده مفهوم می‌شود آیاتی از سوره آل عمران است (گذار ۱۳۶۸، ج. ۴: ۱۲۴). گذار درباره کتیبه ساقه گنبد می‌نویسد: «در خصوص خط کوفی کتیبه محراب و خط کتیبه

گنبد، آن‌ها به قدری به هم شباهت دارند که باید هر دو را متعلق به یک زمان دانست. اگر کتیبه گنبد تا به این حد صدمه ندیده بود، این تاریخ را در آن می‌یافتیم» (همان، ج. ۴: ۱۲۷). تزئینات گچ‌بری موجود در مسجد جامع اردستان نیز مطابق با دوره‌های مختلف ساختمانی مسجد، قابل تقسیم‌بندی است: ۱. از آثار برجای‌مانده از مسجد اولیه (پیش از سلجوقی) که در دالان جنوب غربی مسجد موجود است، می‌توان به دو نمونه بسیار ارزشمند اشاره کرد که بی‌شک در بررسی تاریخی تحول هنر گچ‌بری ایران از اهمیت بالایی برخوردارند. نمونه اول که در گوشه جنوب غربی حیاط مسجد دیده می‌شود، به لحاظ سبک‌شناسی متعلق به قرون نخستین اسلامی است که مورخان هنر اسامی آن‌ها را متأثر از سبک‌های به‌کاررفته در گچ‌بری‌های سامرا می‌دانند که به انتزاع‌گرایی دارد. در نمونه یادشده، شاهد ظهور اولی‌های از طرح اسلیمی هستیم که هنوز کاملاً انتزاعی نشده و ترکیب‌بندی آن، یادآور حجاری معروف موجود در طاق بستان از دوران ساسانی است (رضایی مهوار ۱۳۸۹، ۴). ۲. مرحله مهم دوم گچ‌بری‌های مسجد اردستان، همان گچ‌بری‌های گسترده در ایوان جنوبی و گنبدخانه مسجد است که متعلق به دوره سلجوقی بوده و از تنوع زیادی برخوردار است (همان، ۴). هر دو مسجد دارای تزئینات گچ‌بری شاخصی هستند. در مسجد جامع زواره وجود گچ‌بری‌هایی با گل و بوته و طرح اسلیمی در سقف فضاهای حفاصل ایوان‌ها مشاهده می‌شود. در این مسجد، در بین آجرها نقوش ستاره شش‌پر وجود دارد و ما با تزئینات فراوان آجری گچی مواجهیم (تصویر ۱۳). نقوش گچی تزئینات مسجد جامع زواره از نوع هندسی و گیاهی است. در مسجد جامع اردستان جز یک کتیبه و چند نقوش ساده، تزئینات گچ‌بری قابل توجهی وجود ندارد (تصویر ۱۵). همان‌طور که بیان شد، گچ‌بری مسجد جامع زواره دارای عناصری از دوره ایلخانی است و دوره ایلخانی اوج این هنر در ایران می‌باشد. تزئینات کم‌گچ‌بری در مسجد اردستان در دیگر بناهای دوره سلجوقی نیز مشاهده می‌شود.

تصویر ۱۳: تزئینات گچ‌بری در مسجد جامع زواره (نگارنده)

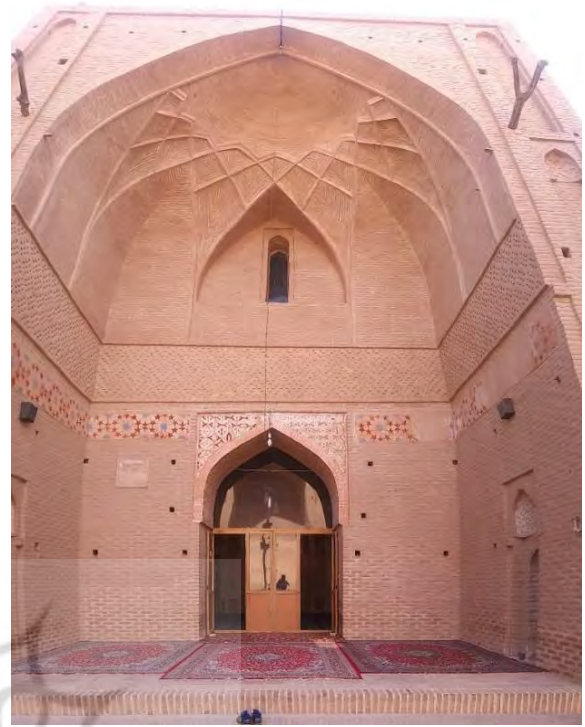
تصویر ۱۴: بازسازی تزیینات گچبری در مسجد جامع زواره (نگارنده)

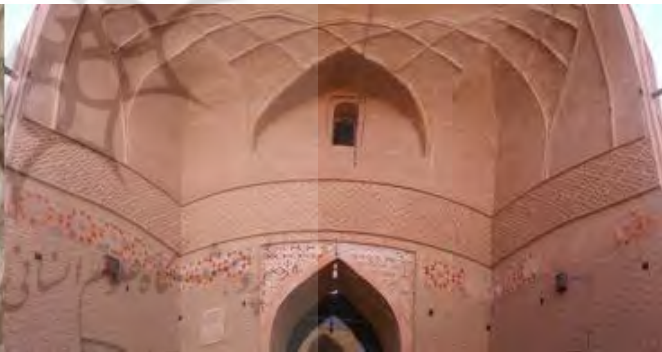
تصویر ۱۵: تزیینات گچبری در مسجد جامع اردستان (نگارنده)

۷. ایوان جنوبی

در مورد ایوان جنوبی هر مسجد باید اشاره شود که این ایوان مانند اکثر مساجد ایران مهم‌ترین ایوان است و بلندتر و عریض‌تر از سایر ایوان‌ها هستند. همچنین ایوان جنوبی هر دو مسجد تزیینات آجرکاری دارد که از ویژگی بناهای دوره سلجوقی و سبک رازی است. سقف ایوان جنوبی مسجد اردستان از نوع گهواره‌ای و دارای پوشش گچبری شده است. در کمر ایوان اردستان کتیبه گچبری شده وجود دارد در حالی که در کمر ایوان زواره، با تزیینات گچبری رنگ‌آمیزی شده به اشکال ستاره و خورشید مواجهیم. در ایوان جنوبی مسجد زواره، تزیینات کاشی کاری نیز دیده می‌شود. عنصر شاخص تزیینات ایوان اردستان نقش اسلیمی است اما عنصر شاخص تزیینات ایوان زواره، نقش ستاره است (تصویر ۱۷). در مورد تزیینات هر دو ایوان می‌توان گفت که این تزیینات در دوره‌های سلجوقی و ایلخانی و سبک‌های رازی و آذری مشاهده می‌شود و با قطعیت نمی‌توان این بناها را با توجه به تزیینات و ساختار ایوان جنوبی هر دو مسجد به دوره خاصی منتسب کرد.

تصویر ۱۶: ایوان جنوبی مسجد زواره (راست) و ایوان جنوبی مسجد اردستان (چپ) (نگارنده)

تصویر ۱۷: تزیینات در ایوان جنوبی مسجد جامع زواره (راست) و مسجد جامع اردستان (چپ) (نگارنده)

۸. تزیینات کاشی کاری و تزیینات آجر لعاب‌دار

در مسجد زواره اگرچه ایوان شمالی از ایوان رو به قبله کوچک‌تر است، از دو ایوان شرقی و غربی بزرگ‌تر است و از کف صحن مسجد يك متر ارتفاع گرفته است. و این به خاطر زیرزمینی است که در زیر آن قرار دارد، که ظاهراً در زمان احداث مسجد آن را ساخته‌اند. در کمربند این ایوان و در حاشیه‌ای نسبتاً عریض، کاشی‌های کوچک مشکی و آبی به‌تناوب و با طرحی جالب دیده می‌شود. در فصل زمستان که دامن آفتاب بر این ایوان گسترده می‌شود، بر روی یکی از آجرهای مفروش این ایوان [ایوان شمالی] خطوطی دیده می‌شود که احتمالاً نمایانگر تعیین اوقات شرعی است (عظیمیان زواره ۱۳۷۷). در مسجد جامع زواره با دو نوع نقوش در کاشی‌ها روبه‌رو هستیم: کاشی‌های با سبک هندسی و کاشی‌های ساده آبی و مشکی (تصویر ۱۸). اما در مسجد جامع اردستان تزیینات کاشی کاری وجود ندارد.

در مسجد جامع زواره تزیینات آجر لعاب‌دار به‌وفور یافت می‌شود. این تزیینات به دو صورت است: ۱. تزیینات ستاره هشت‌پر و هشت‌ضلعی (گنبدخانه)؛ ۲. آبی و مشکی بین آجرها با نقوش هندسی (تصویر ۱۹ و ۲۰). تزیینات آجر لعاب‌دار در مسجد جامع اردستان وجود

ندارد. همان گونه که در بناهای دیگر سلجوقی مشاهده می‌شود، تزیینات کاشی به‌ندرت در این بناها وجود دارد و در اواخر این دوره تزیینات کاشی به معماری مساجد راه می‌یابد. این مسئله سلجوقی بودن بنای اردستان را اثبات می‌کند، درحالی‌که وجود تزیینات کاشی‌کاری و آجر لعاب‌دار در مسجد جامع زواره، گویای این مطلب است که این مسجد متعلق به دوره ایلخانی یا اواخر دوره سلجوقی است.

تصویر ۱۸: تزیینات کاشی‌کاری در مسجد جامع زواره (نگارنده)

تصویر ۱۹: تزیینات آجر لعاب‌دار در گنبدخانه مسجد جامع زواره (نگارنده)

تصویر ۲۰: تزیینات آجر لعاب‌دار در مسجد جامع زواره (نگارنده)

جدول ۱: جمع‌بندی اشتراکات و اختلافات تزیینات مسجدجامع زواره و اردستان (نگارنده)

اختلافات	اشتراکات	عنصر معماری
<p>۱. سقف ایوان جنوبی مسجد اردستان دارای پوشش گچ‌بری و سقف ایوان جنوبی زواره دارای پوشش رسمی‌بندی</p> <p>۲. سقف ایوان اردستان: گهواره‌ای، سقف ایوان زواره: جناغی</p> <p>۳. وجود تزیینات گچ‌بری رنگ‌آمیزی‌شده به اشکال ستاره و خورشید در بدنه ایوان زواره</p> <p>۴. در بدنه ایوان اردستان وجود کتیبه گچ‌بری شده</p> <p>۵. وجود تزیینات کاشی‌کاری در ایوان زواره</p> <p>۶. عنصر شاخص تزیینات ایوان اردستان: نقش اسلیمی</p> <p>۷. عنصر شاخص تزیینات ایوان زواره: نقش ستاره</p>	<p>۱. مهم‌ترین ایوان</p> <p>۲. بلندتر و عریض‌تر از سایر ایوان‌ها</p> <p>۳. دارای تزیینات آجرکاری</p>	ایوان جنوبی
<p>۱. تفاوت محراب‌ها در ترکیب‌بندی، کادربندی و انواع خط کوفی</p> <p>۲. متفاوت بودن نقوش دو محراب</p> <p>۳. نقوش با اژده‌کاری متنوع در محراب زواره یادآور تزیینات دوره ایلخانی</p> <p>۴. نقوش (نقوش گردان و چندلایه) محراب اردستان نماینده تمام ویژگی‌های اصیل سبک دوره سلجوقی</p> <p>۵. حاشیه پهن بالای محراب زواره با نقوش اسلیمی و اژده‌کاری (ویژگی‌های خاص محراب‌های دوره ایلخانی) و مشابهت با محراب‌های مسجدجامع مرند و اشترجان و بقعه پیربکران</p> <p>۶. وجود رنگ نارنجی در کتیبه‌های محراب زواره</p>	<p>۱. محراب نفیس گچ‌بری در هر دو مسجد</p> <p>۲. در ضلع جنوبی گنبدخانه</p> <p>۳. وجود حاشیه کتیبه‌ای قرآنی</p>	محراب
<p>زواره: ۱. چیدمان آجرها، ۲. قرارگیری علامت‌هایی بین آجرها</p> <p>اردستان: استفاده از چیدمان آجر به‌عنوان عنصر پوششی و نمایشی</p>	استفاده از آجر به‌عنوان تزیین و ساختار	تزیینات آجری
<p>زواره:</p> <p>۱. وجود گچ‌بری‌هایی با گل و بوته و طرح اسلیمی در سقف فضاهای حفاصل ایوان‌ها</p> <p>۲. نقوش ستاره شش‌پر در بین آجرها</p> <p>۳. تزیینات آجری گچی</p> <p>۴. تزیینات هندسی گیاهی</p> <p>اردستان:</p> <p>جز یک کتیبه و چند نقوش ساده، تزیین قابل توجهی ندارد.</p>		تزیینات گچ‌بری
<p>نقوش زواره:</p> <p>۱. ستاره‌های شش‌پر و هشت‌پر</p> <p>۲. نقوش هندسی</p> <p>۳. کاشی‌های ساده آبی و مشکی</p> <p>اردستان: تزیین کاشی موجود نیست.</p>		تزیینات کاشی‌کاری
<p>زواره:</p> <p>۱. تزیینات ستاره هشت‌پر و هشت‌ضلعی (گنبدخانه)</p> <p>۲. آبی و مشکی بین آجرها با نقوش هندسی</p> <p>اردستان: موجود نیست.</p>		تزیینات آجر لعاب‌دار

۹. بررسی ویژگی‌های مساجد جامع زواره و اردستان با توجه به سبک رازی و آذری

سبک‌های رازی و آذری از سبک‌های معماری ایرانی است که دارای ویژگی‌های مشترکی بوده و در عین حال اختلافاتی دارند. سبک معماری رازی دومین سبک معماری بعد از اسلام ایران، تقریباً هم‌زمان در دوره سلجوقی در مناطق مرکزی ایران آغاز شد و سال شروع و پایان آن را به ترتیب ۳۰۰ ق و ۶۱۶ ق می‌دانند (پیرنیا ۱۳۸۷، ۲۵).

سبک آذری سومین سبک معماری بعد از اسلام ایران، تقریباً در اواخر دوره سلجوقی و اوایل دوره ایلخانان در شمال غربی ایران آغاز شد

و سال شروع و پایان آن را به ترتیب ۱۶۶۰ق و ۹۰۰ق تخمین می‌زنند (همان، ۳۵). با توجه به توضیحات پیرنیا در کتاب سبک‌شناسی معماری ایرانی در مورد ویژگی‌های سبک‌های معماری رازی و آذری در جدول ۲ بررسی می‌شود که عناصر تزئیناتی هر دو مسجد به کدام سبک معماری شباهت بیشتری دارند. در ضمن باید این مورد را در نظر داشت که سبک معماری رازی مربوط به دوره سلجوقی و سبک معماری آذری مربوط به دوره ایلخانی و تیموری است. با توجه به بررسی‌های صورت‌گرفته همان طور که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، بنای مسجد جامع اردستان از نظر ویژگی‌های تزئیناتی به معماری دوره سلجوقی و سبک رازی بیشتر شباهت دارد و تمام ویژگی‌های سبک رازی و معماری دوره سلجوقیان را دارا می‌باشد. اما بنای مسجد جامع زواره از نظر ویژگی‌های تزئیناتی به معماری دوره ایلخانی و سبک آذری شباهت بیشتری دارد و به جز تزئینات آجرکاری آن که مربوط به ویژگی‌های سبک رازی و دوره سلجوقی می‌باشد و حتی این ویژگی در سبک آذری و دوره ایلخانی ادامه پیدا کرده است، تقریباً مسجد زواره از نظر تزئینات، تمام ویژگی‌های سبک آذری و دوره ایلخانی را دارد.

جدول ۲: بررسی عناصر معماری مسجد جامع اردستان و زواره در سبک‌های معماری رازی و آذری (نگارنده)

عناصر معماری	سبک رازی (سلجوقی)	سبک آذری (ایلخانی)
ایوان جنوبی اردستان	*	
ایوان جنوبی زواره		*
محراب اردستان	*	
محراب زواره		*
تزئینات آجری اردستان	*	
تزئینات آجری زواره	*	*
تزئینات گچ‌بری اردستان	*	
تزئینات گچ‌بری زواره		*
تزئینات کاشی‌کاری زواره		*
تزئینات آجر لعاب‌دار زواره		*

۱۰. نتیجه

با بررسی‌های انجام‌شده مشخص شد این دو مسجد دارای ویژگی‌های مشترک و اختلافات متعددی در زمینه تزئینات معماری هستند. در زمینه معماری، عناصر مشترکشان بیشتر در زمینه ساختاری و اختلافات آن‌ها بیشتر در زمینه تزئینات است. محراب مهم‌ترین قسمت از تزئینات هر دو مسجد و دارای تزئینات گچ‌بری ظریف و پرکار است. تزئینات گچ‌بری مسجد زواره عناصر دوره ایلخانی را بیشتر در خود دارد، همچنان که تزئینات آجری در مسجد اردستان به‌وفور یافت می‌شود (عناصر سلجوقی). تزئینات آجری از عناصر اصلی معماری سلجوقی است و ما با انواع آن در مسجد اردستان مواجهیم، اما وجود ایوانی با تزئینات گچ‌بری فراوان (از عناصر ایلخانی) کمی انتساب این بنا را به دوره سلجوقی با شک همراه می‌کند. قسمت گنبدخانه هر دو مسجد تقریباً یکسان است و معمار هر دو بنا محمود اصفهانی است، اما تفاوت در تزئینات و قسمت‌های مختلف مسجد نشان می‌دهد که نام‌برده فقط معمار گنبدخانه هر دو مسجد می‌باشد و نه معمار کل آن‌ها. از نظر ساختاری و تزئیناتی، مسجد اردستان به دوره سلجوقی نزدیک‌تر است و از عناصر شاخص آن می‌توان به استفاده از آجر به‌عنوان عنصری ساختاری تزئینی اشاره کرد، اما مسجد زواره از لحاظ ساختار به دوره‌های سلجوقی و ایلخانی و از نظر تزئینات به مساجد ایلخانی شباهت بیشتری دارد و آن‌هم به‌علت استفاده از عناصر مختلف گچ‌بری و کاشی‌کاری و تزئینات گچ‌بری محراب آن است. در مجموع با توجه به بازه زمانی سبک‌های معماری ایرانی بعد از اسلام، بنای مسجد جامع اردستان از نظر ویژگی‌های تزئیناتی به معماری دوره سلجوقی و سبک رازی بیشتر شباهت دارد و تمام ویژگی‌های سبک رازی و معماری دوره سلجوقیان را دارا می‌باشد. اما بنای مسجد جامع زواره از نظر ویژگی‌های تزئیناتی به معماری دوره ایلخانی و سبک آذری شباهت بیشتری دارد و تقریباً از نظر تزئینات تمام ویژگی‌های سبک آذری و معماری دوره ایلخانی را داراست. اگر هر دو مسجد را مطلقاً به دوره‌ای خاص منتسب نکنیم، یعنی مسجد اردستان را به دوره سلجوقی و مسجد زواره را به دوره ایلخانی، می‌توانیم با توجه به تزئینات هر دو مسجد، مسجد اردستان را نماینده سبک رازی و دوره سلجوقی

و مسجد زواره را پیشگام سبک آذری و مساجد دوره ایلخانی ساخته شده در اواخر دوره سلجوقی در زمینه تزیینات بدانیم.

منابع

۱. آیت‌الله‌زاده شیرازی، باقر. ۱۳۵۹. «مساجد جامع اولیه؛ منطقه اصفهان، مسجدجامع اردستان، واقع در مرکز محله محال اردستان». اثر ۱: ۵۱۶.
۲. اتینگهاوزن، ریچارد، و الگ گرابر. ۱۳۷۸. هنر و معماری اسلامی. چ ۱. ترجمه یعقوب آژند. تهران: سمت.
۳. امین‌زاده گوهرریزی، بهناز. ۱۳۷۸. حیات مساجد: بررسی تاریخی و سیر تحول، در مجموعه مقالات معماری مسجد: گذشته، حال، آینده (جلد اول) کاشان. تهران: دانشگاه هنر.
۴. ابن‌رسته اصفهانی، ابوعلی احمد بن عمر. ۱۳۸۰. الاعلاق النفیسه. ترجمه حسین قره‌چانلو. تهران: امیرکبیر.
۵. اصطخری، ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی. ۱۳۶۸. المسالك و الممالک. تصحیح ایرج افشار. تهران: علمی و فرهنگی.
۶. پاپلی یزدی، حسین. ۱۳۸۲. فرهنگ آبادی‌ها و مکان‌های مذهبی کشور تألیف مسجد. مشهد: آستان قدس.
۷. پوپ، آرتور ایهام. ۱۳۸۷. سیری در هنر ایران (از دوران پیش از تاریخ تا امروز). ترجمه باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی. تهران: علمی و فرهنگی.
۸. پیرنیا، محمدکریم. ۱۳۸۵. معماری ایرانی. تهران: نشر سروش دانش.
۹. ——. ۱۳۸۷. سبک‌شناسی معماری ایرانی. تدوین غلامحسین معاریان. تهران: سروش دانش.
۱۰. جابری انصاری، حاج میرزا حسن خان. ۱۳۷۸. تاریخ اصفهان. تصحیح جمشید مظاهری. اصفهان: مشعل.
۱۱. حاجی قاسمی، کامبیز. ۱۳۸۳. گنجنامه: فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران. مجموع نویسندگان. تهران: دانشگاه شهید بهشتی و روزنه.
۱۲. رضایی مهوار، میثم. ۱۳۸۹. «معماری و تزیینات گچ‌بری در مسجدجامع اردستان». پیام بهارستان ۳ (۹): ۴.
۱۳. رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. ۱۳۳۶. آتشکده اردستان. تهران: بی‌نا.
۱۴. سجادی، علی. ۱۳۷۵. سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران. تهران: سازمان میراث‌فرهنگی.
۱۵. سلطان‌زاده، حسین. ۱۳۷۲. روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران. تهران: آگاه.
۱۶. شریفی، جهانگیر. ۱۳۶۸. زواره، در شهرهای ایران (جلد سوم). محمدیوسف کیانی. تهران: جهاد دانشگاهی.
۱۷. عرب، کاظم. ۱۳۹۰. مسجدجامع زواره، در باستان‌شناسی ایران در دوره اسلامی. ۴۳ مقاله در بزرگداشت استاد محمدیوسف کیانی. به کوشش محمدابراهیم زارعی. همدان: انتشارات دانشگاه بوعلی سینا.
۱۸. عظیمی، محمد. ۱۳۷۱. جغرافیای تاریخی مدینه السادات زواره. تهران: مؤسسه فجر نور.
۱۹. عظیمیان زواره، محمدعلی. ۱۳۷۷. زواره دیار کهن، در: روزنامه اطلاعات، ش. ۲۳۱۸۲ (۱۳۷۷/۵/۲۵).
۲۰. کیانی، محمدیوسف. ۱۳۷۴. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی. تهران: سمت.
۲۱. گذار، آندره. ۱۳۱۶. مساجد قدیمی ایران، آثار ایران. ترجمه محمدتقی مصطفوی. تهران: اداره باستان‌شناسی.
۲۲. ——. ۱۳۶۸. اردستان و زواره، آثار ایران. ترجمه ابوالحسن سرفرد مقدم. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشار آستان قدس رضوی.
۲۳. ——. ۱۳۷۱. آثار ایران. ترجمه ابوالحسن سرفرد مقدم. مشهد: مؤسسه چاپ و انتشار آستان قدس رضوی.
۲۴. گلبن، محمد. ۱۳۸۱. اردستان‌نامه. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۵. معاریان، غلامحسین. ۱۳۸۷. معماری ایرانی. تهران: سروش دانش.
۲۶. مفخم پایان، لطف‌الله. ۱۳۳۹. فرهنگ آبادی‌های ایران. تهران: امیرکبیر.
۲۷. مقدسی، ابو عبدالله محمد. ۱۳۶۱. احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. ترجمه علینقی وزیر. تهران: مؤلفان و مترجمان ایران.
۲۸. ملازاده، کاظم. ۱۳۷۸. دایرة‌المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی (مساجد). تهران: حوزه هنری.
۲۹. تقی‌زاده، محمد. ۱۳۷۸. شهر و معماری اسلام. اصفهان: مانی.
۳۰. هنرفر، لطف‌الله. ۱۳۵۰. گنجینه آثار تاریخی اصفهان. تهران: چاپخانه زیبا.

31. Hutt, Antonym and Leonard Harrow. 1977. *Islamic Architecture IRAN I*. London: scorpion publications Limited.

32. Golvin, Lucien. 1970. *Essai sur l'architecture religieuse musulmane*, Tome. 1, ed. Klinicksick, paris, p. 176.